

АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР СУДОВОГО ПРЕЦЕДЕНТУ

Інтеграційні процеси в Україні вимагають зміни усталених підходів до розуміння права. Донедавна панівне нормативістське визначення права і системи загальнообов'язкових норм, створених державою і забезпечуваних державним примусом, зведення його, по суті, до системи законодавства більше не відповідає тим викликам і вимогам громадянського суспільства, яке формується в Україні. Проголошення прав та свобод людини найвищою соціальною цінністю, утвердження на конституційному рівні принципу верховенства права передбачає сприйняття права передусім як певної міри соціальної справедливості. У зв'язку з цим на перший план виходить його аксіологічний вимір. Як зазначено у Рішенні Конституційного Суду України 2004 р. у справі про призначення судом більш м'якого покарання, «одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи» [5]. Оцінку того, чи є відповідний закон справедливим, а отже, правовим, повинен давати суд. У процесі правозастосовної діяльності при вирішенні конкретних правових конфліктів суди дуже часто змушені з'ясовувати зміст правових норм, надавати ясності незрозумілим правовим конструкціям або навіть самостійно формулювати окремі правоположення для заповнення прогалин та усунення неточностей у законах. За таких обставин видається слушною думка про те, що у своїй діяльності судова влада повинна не тільки застосовувати закон, а й створювати загальні норми, коли законодавець мовчить [1, с. 21]. Відомі компаративісти К. Цвайгерт і Х. Кьотц, Р. Давід і К. Жоффре-Спінозі також вважають, що нездатність законодавця вчасно встигати за мінливою дійсністю є рушійною силою для розвитку судової правотворчості [6, с. 140, 403; 2, с. 142]. І одним із результатів такої правотворчості є судовий прецедент.

Аналіз останніх вітчизняних досліджень свідчить про посилення наукового інтересу до проблематики судового прецеденту. Зокрема, необхідно відзначити дослідження С. Шевчука та Н. Стедика, котрі розглядають прецедент у контексті проблематики судової правотворчості, напрацювання Н. Гураленко, Л. Луць та Н. Пархоменко присвячені аналізу судового прецеденту в загальнотеоретичному контексті джерел права, а також вузькотематичні розробки Т. Анакіної, В. Кононенка, Д. Кухнюка, Б. Малишева та ін. Проте ціннісний аспект судового прецеденту не був предметом окремого вивчення. У зв'язку з цим метою нашого дослідження є висвітлення судового прецеденту саме в його аксіологічному вимірі.

Судовий прецедент як одна із форм зовнішнього вираження права спрямований насамперед на забезпечення рівності і справедливості — невід'ємних елементів принципу верховенства права. Головна ідея доктрини прецеденту — гарантувати, щоб однакові справи вирішувалися однаково. Втілення цієї ідеї забезпечує учасникам правовідносин рівність при вирішенні тих чи інших питань права. Дотримання прецеденту дає можливість сторонам спору передбачити з достатньою вірогідністю, яким чином буде вирішений спір з урахуванням прецедентної практики. У такий спосіб досягається певна визначеність у праві, підвищуються якісні характеристики права як регулятора суспільних відносин і міри соціальної справедливості. На нашу думку, найбільш влучно ціннісний аспект доктрини судового прецеденту охарактеризував відомий американський суддя минулого століття Б. Кардозо, котрий у своєму трактаті «Природа судового процесу» зазначав:

«Є неправильним вирішувати однакове питання по одному між сторонами однієї справи і прямо протилежно між сторонами іншої справи. Якщо кілька справ стосується одного і того самого аспекта, сторони очікують однакового рішення. Було б явно несправедливо вирішувати схожі справи, керуючись при цьому протилежними принципами. Якщо справа була вирішена проти мене вчора, коли я був відповідачем, сьогодні, вже будучи позивачем, я очікуватиму аналогічного рішення. Інше рішення викличе відчуття невдоволення та образи в моєму серці; це буде матеріальне і моральне порушення моїх прав» [10]. Обґрунтовуючи необхідність застосування прецеденту у справі «*United States v. Falcon*», 65 M. J. 386 (2008), американський суд вказав: «Доктрина *stare decisis* відіграє важливу роль у процесі прийняття рішень апеляційними судами; застосування *stare decisis* є курсом, якому віддають перевагу через те, що вона (доктрина. — Б. К.) сприяє справедливому, передбачуваному і системному розвитку правових принципів, стимулює довіру до судових рішень і робить внесок в існуючу та бажану єдність судового процесу; проте *stare decisis* не є непохитною командою; це, швидше, принцип політики, а не механічна формула дотримання останнього судового рішення» [13]. Аналогічну оцінку можна знайти у багатьох інших судових рішеннях, винесених судами США (див., наприклад, справи «*United States v. Inong*», 58 MJ 460, «*United States v. Rorie*», 58 MJ 399, «*United States v. Tualla*», 52 M.J. 228 (C.A.A.F. 2000)) [14–16]. Тобто застосування доктрини *stare decisis* (доктрина судового прецеденту у традиції загального права. — Б. К.) американськими судами зумовлене насамперед необхідністю збереження довіри до правосуддя і авторитету судового прецеденту. Вважається, що судді ставляться до прецедентів інших суддів так, як би вони хотіли, щоб ставилися до їхніх власних прецедентів, інакше вони ризикують, що до їхніх прецедентів поставляться з такою ж зневагою, яку вони демонструють відносно інших прецедентів. Така концепція відома як «золоте правило прецеденту», автором якого вважається сучасний американський конституціоналіст М. Дж. Джерхардт [9, с. 3–4]. В американській судовій практиці суть дії прецеденту пояснюється так: «Якщо ми не хочемо, щоб у федеральній судовій системі панувала анархія, нижчі федеральні суди повинні слідувати прецеденту цього суду незалежно від того, наскільки хибним його можуть вважати судді цих судів» (див. наприклад, справу «*Hutto v. Davis*», 454 U.S. 370, 375 (1982) [11, с. 2]. Тобто доктрина *stare decisis* є певною політикою судів із обов'язкового дотримання чи слідування попередньо вирішеним справам. Згідно з практикою Верховний Суд США та апеляційні суди штатів не вважають себе беззастережно пов'язаними своїми минулими рішеннями. Керуючись тими чи іншими міркуваннями, вони можуть самостійно вирішувати питання про застосування будь-якого прецеденту [4, с. 363]. Як бачимо, судовий прецедент сприймається не тільки як простий взірць для наслідування, він є втіленням справедливості у праві. У цьому сенсі англосаксонська доктрина судового прецеденту може бути еталоном правосвідомості для вітчизняної судової системи, прикладом добросовісності та моральності.

Критики доктрини судового прецеденту приймають її як загальне правило, але заперечують проти її застосування, якщо це призводить до несправедливості. Яскравим прикладом такої оцінки є позиція британського судді Л. Деннінга: «Якщо юристи слідують своїм прецедентам занадто ретельно, забуваючи про фундаментальні принципи правди і справедливості, яким вони повинні служити, одного разу може виявитися, що вся система поглядів, що склалися, руйнується. Як науковець прагне істини, так і юрист повинен прагнути до справедливості. Як науковець бере свої приклади і з них виводить свої загальні пропозиції, так і юрист повинен використовувати прецеденти для виведення загальних принципів. І як пропозиції науковця повинні відкликатись, якщо виявляться помилковими, так і принципи юриста підлягають змінам, якщо виявиться, що вони не відповідають часові, або взагалі мають бути скасовані, якщо виявиться, що їх застосування призводить до несправедливості» [10]. У зв'язку з цим, на нашу думку, чи не найважливішим завданням, що постає перед доктриною судового прецеденту, є необхідність збереження балансу між стабільністю і динамікою у праві. З одного боку, прецедент дає можливість зафіксувати той чи інший принцип права і тим самим уніфікувати правове регулювання певних суспільних відносин із визначенням чіткої перспективи на майбутнє. У такий спосіб праву гарантується відносна стабільність. З другого боку, завдяки прецеденту часто встановлюються нові правила поведінки, зміст чинних законів пристосовується під оновлені суспільні потреби, право отримує новий поштовх до розвитку. Тому підтримання необхідної рівноваги між такою статикою і динамікою дійсно має

істотне значення. Адже відхилення на користь динаміки може призвести до появи невинновано великої кількості фрагментарних суперечливих прецедентів, колізій і до різкого дисбалансу у правовому полі. Втрата системності права означатиме хаос у правовому регулюванні. І навпаки, консервативний підхід до збереження «старих» прецедентів може спричинити «правовий вакуум» у врегулюванні нових проблемних правовідносин. Підтримання необхідної рівноваги можливе за умови ефективного функціонування правового механізму стримувань і противаг, де всі гілки влади активно співпрацюють.

Аналізуючи ціннісний аспект судового прецеденту, не можемо залишити поза увагою останні зміни у вітчизняному законодавстві, які стосуються окремих повноважень Верховного Суду України (далі — ВСУ). Так, 29 березня 2015 р. набрав чинності Закон України «Про право на справедливий суд», прийнятий 20 лютого 2015 р. (далі — Закон). Цим Законом ВСУ, зокрема, надається право переглядати рішення судів касаційних інстанцій з підстав неоднакового застосування норм не тільки матеріального, а й процесуального права, що спричинило ухвалення різних за змістом рішень у подібних правовідносинах, — відповідні зміни внесено до чотирьох процесуальних кодексів [3]. За результатами такого перегляду ВСУ формулює правові позиції, які надалі повинні враховуватися судами при виборі і застосуванні відповідної правової норми до спірних правовідносин. При цьому дуже важливим і позитивним, на нашу думку, є положення Закону про те, що «суд має право відступити від правової позиції, викладеної у висновках Верховного Суду України, з одночасним наведенням відповідних мотивів» (див. ч. 4 ст. 82 Господарського процесуального кодексу України, ч. 2 ст. 214 Цивільного процесуального кодексу України, ч. 2 ст. 161 Кодексу адміністративного судочинства України, ч. 6 ст. 368 Кримінального процесуального кодексу України) [3]. На наше переконання, таке застереження навряд чи сприятиме уніфікації судової практики, адже суди, по суті, більше не зв'язані імперативним обов'язком безумовно дотримуватись правових позицій ВСУ, що формулюються за результатами перегляду рішень судів касаційних інстанцій з підстав неоднакового застосування норм права (впродовж 2011–2014 років такі правові позиції були обов'язкові. — Б. К.). Однак при більш глибокому аналізі ймовірних наслідків такої новації через призму правової природи судового прецеденту можемо зробити висновок про те, що ця норма виписана цілком у дусі континентальної правової традиції, де судовий прецедент не має формально-обов'язкового статусу. Національні суди таких європейських країн, як Франція, Голландія, Німеччина, Італія, переважно мають право відступати від усталеної судової практики за умови належного обґрунтування своєї позиції. Так, згідно з практикою Касаційного суду Італії суди нижчих ланок зобов'язані пояснити свої теоретичні підходи й чітко обґрунтувати власну позицію щодо причин відмови у разі прийняття рішення не слідувати прецедентам суду вищої інстанції [7, с. 413]. Судовий прецедент застосовується не з примусу чи під загрозою санкцій, а розрахований на високу правову культуру та правосвідомість справді незалежних суддів. Неоднозначний «подвійний» статус континентального судового прецеденту — фактичне застосування при офіційному невизнанні — зумовлює ще одну особливість цього інституту в романо-германській правовій сім'ї. За таких обставин судовий прецедент не може мати обов'язкової сили, усталена судова практика має рекомендаційний характер і може виступати тільки переконливим прецедентом. Дотримання континентального судового прецеденту забезпечується певними процесуальними особливостями. Хоча суди формально не зобов'язані слідувати усталеній судовій практиці, незастосування прецеденту без належного і достатнього обґрунтування може стати підставою для оскарження такого судового рішення з мотивів неоднакового застосування норми права. Переважно можливість суду вищої інстанції скасувати рішення суду нижчої ланки з підстав невідповідності цього рішення усталеній судовій практиці фіксується у відповідному процесуальному законі. Така позиція пояснюється дією одного з фундаментальних принципів континентально-правової традиції — принципу незалежності суду і підпорядкованості його тільки закону. Як зазначив Верховний Суд Луїзіани у своєму рішенні у справі «*Doerr v. Mobil Oil Corporation*», «...суд ніколи не зв'язаний попередньо винесеними рішеннями — він завжди може змінити свою думку, попередні правові позиції суду є переконливим, а не обов'язковим вираженням права. І тільки в тому разі, якщо суди тривалий час стабільно визнаватимуть правоположення, не передбачене законодавством, таке правоположення стане частиною правового звичаю Луїзіани згідно зі ст. 3 Цивільного кодексу і застосовуватиметься як право

штату» [8, с. 14]. Характеризуючи ступінь можливого нормативного впливу судового прецеденту в континентальному судочинстві, західні науковці відзначають таку закономірність: чим вищий рівень єдності, однотипності усталеної судової практики, тим більшу переконливу силу вона має [12, с. 4]. Тобто можна стверджувати, що судовий прецедент для континентальної системи права — це не імператив, а швидше певний правовий досвід, накопичений практикою судочинства. Застосовуючи судовий прецедент, судді передусім підтримують свій професійний авторитет, посилюють довіру до правосуддя і утверджують справедливість судочинства як такого.

Таким чином, цінність судового прецеденту полягає у його здатності забезпечити реалізацію принципу рівності всіх перед законом і судом: кожен учасник судового провадження може сподіватися на певний прогнозований результат захисту своїх прав з урахуванням попередньої практики вирішення подібної категорії справ. Відповідно, забезпечується передбачуваність і правова визначеність, досягається відносна справедливість у праві.

Обов'язок судів нижчих інстанцій враховувати правові позиції ВСУ, сформульовані за результатами перегляду рішень судів касаційних інстанцій з підстав неоднакового застосування норми права в подібних правовідносинах, невичерпність застосування таких правових позицій у рамках конкретної справи, можливість їх застосування до невизначеного кола суб'єктів, необмежену кількість разів змушують задуматись про нормативність таких правових позицій ВСУ, про їхню ймовірну прецедентну природу, що підтверджує перспективність подальших досліджень у цьому напрямку.

Список використаних джерел

1. Геселев О. В. Проблеми взаємодії праворозуміння та розсуду правозастосувача при обґрунтуванні процесуальних рішень у кримінальному судочинстві. Філософсько-правовий аналіз / О. В. Геселев // Держава і право : зб. наук. пр. — К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, 2009. — Вип. 46. — С. 473—479.
2. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид, К. Жоффре-Спинози ; пер. с франц. В. А. Туманова. — М. : Международные отношения, 1998. — 400 с.
3. Про забезпечення права на справедливий суд : Закон України від 12 лютого 2015 р. № 192-VIII // Офіційний вісник України. — 2015. — № 17. — Ст. 447.
4. Марченко М. Н. Судебное правотворчество и судебское право / М. Н. Марченко. — М. : Проспект, 2011. — 521 с.
5. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) // Офіційний вісник України. — 2004. — № 45. — Ст. 2975.
6. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : в 2 т. / К. Цвайгерт, Х. Кетц ; пер. с нем. — М. : Международные отношения, 2000. — Т. 1: Основы. — 480 с.
7. Шевчук С. В. Судова правотворчість: світовий досвід і перспективи в Україні / С. В. Шевчук — К. : Реферат, 2007. — 640 с.
8. *Doerr v. Mobil Oil Corporation*, 00-0947, p.14 (La.12/19/00), 774 So.2d 119, 128.
9. *Gerhard M. J.* Non-judicial precedent // *Wanderbilt Law Review*. — 2008. — Vol. 61: 3: 73. — P. 714—784.
10. *Perell Paul M.* Stare Decisis and Techniques of Legal Reasoning and Legal Argument [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.legalresearch.org/docs/perell.html>.
11. *Shannon B. S.* May Stare Decisis Be Abrogated by Rule? // *Ohio State Law Journal*. — 2006. — Vol. 67:645. — P. 645—692.
12. *Vincy fon Francesco Parisi.* Judicial Precedents in Civil Law Systems: A Dynamic Analysis [Електронний ресурс]. — Режим доступу :: http://ssrn.com/abstract_id=.
13. *United States v. Falcon*, 65 M. J. 386 (2008) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.armfor.uscourts.gov/newcaaf/digest/VG5.htm>.
14. *United States v. Inong*, 58 MJ 460 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.armfor.uscourts.gov/opinions/2003Term/00-0327.htm>.
15. *United States v. Rorie*, 58 MJ 399 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.armfor.uscourts.gov/newcaaf/opinions/2003Term/02-0949.htm>.
16. *United States v. Tualla*, 52 M.J. 228 (C.A.A.F. 2000) [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.armfor.uscourts.gov/newcaaf/opinions/2000Term/99-5002.htm>.

Квятковська Б. І. Аксиологічний вимір судового прецеденту

Досліджено аксиологічний вимір судового прецеденту. З'ясовано значення судового прецеденту для забезпечення принципу верховенства права. Описано роль судового прецеденту в традиції загального права. Охарактеризовано окремі новації Закону України «Про забезпечення права на справедливий суд» з погляду доктрини континентального судового прецеденту.

Ключові слова: судовий прецедент, доктрина судового прецеденту, верховенство права, цінність, аксиологічний аспект.

Квятковская Б. И. Аксиологическое измерение судебного прецедента

Исследовано аксиологическое измерение судебного прецедента. Установлено значение судебного прецедента для обеспечения принципа верховенства права. Описана роль судебного прецедента в традиции общего права. Охарактеризованы отдельные новации Закона Украины «Об обеспечении права на справедливый суд» с точки зрения доктрины континентального судебного прецедента.

Ключевые слова: судебный прецедент, доктрина судебного прецедента, верховенство права, ценность, аксиологический аспект.

Kviatkovska B. Axiological aspect of judicial precedent

Axiological aspect of judicial precedent is researched. The value of judicial precedent for ensuring the rule of law is established. The role of judicial precedent in common law tradition is described. Some recent amendments to the Law Of Ukraine «On Enforcement of the Right to a Fair Trial» are characterized.

Key words: judicial precedent, doctrine of judicial precedent, rule of law, value, axiological aspect.

УДК 340.12

*Віта Михайлівна Козаченко,
здобувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України*

ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ ЯК ЗАСІБ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Правосвідомість має складну змістовну структуру. Структурно правосвідомість, як вважає переважна більшість теоретиків права, складається з двох основних елементів: правової психології та правової ідеології, кожний з яких становить неабиякий інтерес, що продемонстровано у вітчизняній юридичній думці.

Правова психологія відповідає емпіричному, буденному рівню суспільної свідомості, що формується у результаті повсякденної людської практики як окремих людей, так і соціальних груп. Змістом правової психології є почуття, емоції, переживання, настрої, звички, стереотипи, які виникають у людей у зв'язку з існуючими юридичними нормами і практикою їх реалізації.

Не слід думати, що правова психологія як відображення буденного рівня життя відіграє другорядну роль у структурі правосвідомості. Правова психологія — найбільш розповсюджена форма усвідомлення права, властива тією чи іншою мірою всім учасникам суспільних відносин, що виникають за участю юридичного елемента.

Разом із тим правова ідеологія, на відміну від психологічного сприйняття оточуючого світу, відповідає рівню науково-теоретичного відображення і пізнання дійсності. Зазначена проблематика і є метою розгляду цієї статті.

Правова ідеологія — це сукупність юридичних ідей, теорій, поглядів, які в концептуальному, систематизованому вигляді відображають й оцінюють правову реальність. Правова ідеологія